

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82.0; 82.09

Ə.HAQVERDİYEV DRAMATURGİYASINDA
QƏHRƏMAN KONSEPSİYASI

M.O.SARAÇLI (HƏSƏNOVA)

matanatsaracli@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

Ə.Haqverdiyevin pyesləri milli dramaturgiyamızın tarixində yüksək yer tutan sənət nümunələri, üslub və janr xüsusiyyətlərinə görə orijinal səhnə əsərləridir. Məqalədə Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya yaradıcılığında olan obrazların təkamül yoluna nəzər salınır və onlar təhlil olunur. Obrazlar yeni təfəkkür işığında dəyərləndirilir. Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyasına bir daha yeni prizmadan aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: simvolika, fantastika, monoloq, dialoq, remarka, Ə.Haqverdiyev, konsepsiya, dramaturgiya.

M.F.Axundov ədəbi məktəbinin ən layiqli davamçısı kimi yaradıcılığa başlayan və bu məktəbin layiqli ənənələrini Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi ilə sintez etməyi bacaran Ə.Haqverdiyev irsi ədəbiyyatımızı mövzu, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri cəhətdən yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirdi.

Əvvəlki məqalələrdə qeyd etdiyimiz kimi onun xalqın milli şüurunun təşəkkülündə mühüm rol oynayan “Dağılan Tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Köhnə Dudman” kimi pyesləri ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev dünya dramaturgiyasının poetikasını, rəngarəng janr xüsusiyyətlərini yaxşı bilən və bunu öz yaradıcılığında məharətlə əks etdirməyi bacaran novator sənətkar idi. Onun pyesləri milli dramaturgiyamızın tarixində yüksək yer tutan sənət nümunələri, üslub və janr xüsusiyyətlərinə görə orijinal səhnə əsərləridir.

Bu şedevr əsərlərlə Haqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyasını dünya təcrübəsindən əxz etdiyi yuxu, kölgə, təbiət təsviri, simvolika, fantastika, çoxpilləli, mürəkkəb süjet-kompozisiya, kamil monoloq, dialoq, bədii müqəddimə kimi səhnə detalları ilə zənginləşdirmişdir [3, 183].

Haqverdiyevin ilk bədii əsəri “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini”

adlı komediyasıdır. Əsərin qəhrəmanı burjua-tacir sinfinin tipik nümayəndəsi Hacı Mehdidir. Təsadüfən varlanan bu tip əvvəlki sakit, səmimi həyatını dəyişmək sevdasına düşür və arvadı Sənəmlə açıq fikirli qardaşı Ələsgərin etirazına baxmayaraq cadugər mirzə Heydərini köməyi ilə ikinci arvad alır. Ailə maddi və mənəvi cəhətdən müflisləşir və təcridən dağılmağa başlayır. Bütün həyatı alt-üst olan Hacı Mehdi abır-həyasını, dost-aşnasını itirir, riyakarlıqla, ikiüzlülüklə qarşılaşır, dəhşətə gəlir və qardaşının məsləhəti ilə bu bələdan ikinci arvadı boşamaqla xilas olur.

İlk əsər olduğundan burada bədii ümumiləşdirmə zəifdir və yazıçı Hacı Mehdini və digər obrazları tipik xarakterlər səviyyəsinə yüksəldə bilməmişdir. Əsər bir növ gələcəkdə yazılacaq bitkin əsərlərə hazırlıq mərhələsi daşıyır. Hacı Mehdi gələcəkdə yaranacaq Qurban obrazının uğurlu sələfidir (“Pəri cadu”).

Yazıçının ilk kamil dram əsəri “Dağılan Tifaq” faciəsidir. Əsər Azərbaycanda mülkədarlığın tənəzzülə uğradığını göstərməklə yanaşı bu tənəzzülün onun öz təbiətindən doğduğunu da əks etdirə bilir.

Əsərin qəhrəmanı Nəcəf bəyin simasında yazıçı Azərbaycan mülkədarlığının keçdiyi düzgün olmayan həyat tərzinin tənqidini vermişdir. Əməyə xor baxan, ailəsinə, halal zəhmətlə dolanan adamlara qarşı qeyri-etik davranan bu tip eys-ışrəti, qumarı hər şeydən üstün tutur və bu yol onu faciəyə sürükləyir. Əsərdə sövdəgər Məşədi Cəfər və Nəcəf bəyin nöqəri Cavad onun əksinə olaraq pis əməllərdən özləri üçün nəticə çıxararaq varlanırlar. Müəllif hər kəsin ağıllığın əməlinin davranışının onun ömür yolunu müəyyənləşdirdiyini bu obrazların müqayisəsi ilə göstərməyə çalışır. Faciənin əsas obrazlarından olan Sona xanım feodal-patriarxal cəmiyyətdə yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş surətidir. Öz düşüncə və arzuları ilə Nəcəf bəydən daha üstündür. Ədib onun əlilə öz humanist arzularını, insanpərvərlik meyllərini ifadə etmişdir. Bu gözüaçıq qadın mənsub olduğu zümrənin hüquqsuzluğunu dərinləndirən dərk edir və açıq maarifçi fikirlərlə çıxış edir. O, elə günləri arzu edir ki, ürəyindəkiləri açıq deyə bilsin. Başqa sözlə Sona xanım arzu edir ki, ona cəmiyyətdə öz haqqını müdafiə üçün hüquq verilsin.

Nəcəf bəy həm lirik-psixoloji, həm də gərgin dramatik planda verilmiş, yüksək xarakter səviyyəsinə qalxmış kamil bir obrazdır. O, mənsub olduğu mülkədar sinfinin əxlaq və həyat tərzini, ictimai və siyasi şüurunu bütün ziddiyyətləri ilə əks etdirə bilir. Yazıçı Nəcəf bəyin xarakterini açmaq üçün onu müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir edir. Müflis olduğuna baxmayaraq lovğalıq, şöhrət xəstəliyi onu özünü böyük səxavət sahibi kimi göstərməyə vadar edir. Ona şit təriflər yazan Mirzə Bayrama at bağışlayır. Bir qədər sonra onun başqa bir sifətini də görürük. Əlacsızlıqdan qapısına gəlmiş, ac uşaqları üçün imdad diləyən Nazlı xanımı dinləmək belə istəmir. Özünü qəddar bir adam kimi aparır.

“Dağılan Tifaq”da da surətlər dil etibarilə az və ya çox dərəcədə fərdiləşdirilmişdir. “Bəxtsiz cavan” və “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciə-

lərində isə əsas surətlərin nitq fərdiliyi daha qüvvətlidir (1).

“Dağılan Tifaq”la “Pəri cadu” arasında quruluşca böyük yaxınlıq, hətta oxşarlıq da görmək olar. Bu oxşarlıq əsas ideyaların ifadə üsulunda nəzərə çarpır. Hər iki əsərdə müəllifin müdafiə etdiyi müsbət idealların əsl təsdiqi və tən-tənəsi onların əksini təşkil edən mənfiliklərin ifşa və ittihamında əldə edilir. Belə inkarla təsdiq isə pyeslərin ikisində də məhz baş qəhrəmanların taleyində fəaliyyət və mühakimələrində verilir, bədii həllini tapır. Baş qəhrəmanların yanlış addımlarının həyatlarını faciəyə çevirməsi kimi ideyanı əsərdən-əsərə dərinləşdirən ədib, obrazları da əsərdən-əsərə təkmilləşdirir.

Nəcəf bəyin tüfeyli həyat tərzinin, qumar və işrət ehtiraslarının əsər boyu ifşası nəhayətdə düzgün həyat idealının, namuslu həyat tərzinin təsdiqinə və təbliğinə çevrildiyi kimi, Qurbanın da “nəfsi-əmmarə” ucundan çəkdiyi müsibətlər, düçar olduğu faciələr nəticə etibarilə halal zəhmətli sadə və səmimi güzəranın üstünlüyünü nəzərə çatdırır. Hər iki obraz sonda öz səhvlərini başa düşür, keçmiş əməllərini lənətlə etiraf edir, lakin nə üçün Nəcəf bəy mənfi, Qurban nisbətən müsbət qəhrəman sayılır? Çünki Nəcəf bəy ictimai və fərdi simasına görə zülmkar, nadan və pozğun insandır. Onu rəzil vəziyyətə sövq edən heç bir zərurət olmamışdır. Bəyliyin harınlıq, qudurğanlıq, tüfeylilik kimi eybəcər əlamətləri onun bütün varlığına hakim kəsilmişdir. Buna görə də ən böhranlı vəziyyətində də tam mərhəmət və rəğbət qazana bilmir.

Qurbanı isə pis nəfslərə, ehtiraslara sövq edən, faciələrə sürükləyən hər şeydən əvvəl son dərəcə ağır məişət tərzidir. Onun həyatı gözəlliklərə olan marağını nəzərə almaqla bərabər təsdiq etmək lazımdır ki, Qurbanın “nəfsi-əmmarə”yə meyil etməsi son dərəcə kasıb və məhkum güzəranından bezməsi ilə əlaqədardır.

“Bəxtsiz cavan”(1900) faciəsinin gənc qəhrəmanı Fərhad maarifçi obrazdır və “torpaq kəndlilinin olmalıdır” şüarı ilə çıxış edir. Dramaturq bu obrazla qismən öz həyatını qələmə almışdır. Bu obraz M.F.Axundovun Şahbaz bəyinin və N.Vəzirovun Fəxrəddin obrazının sələfidir. Fəxrəddin və Fərhad 80-90-cı illərin liberal ziyalıları üçün tipikdir. Şahbaz bəyin mübarizəsi mülayim xarakter daşısa da, dövr irəlilədikcə, Şahbaz bəy tipli cavanlar fikircə inkişaf edirlər. Müəllif ziyalı-maarifçi mədəniyyətin bütün normalarını dərhal real işdə və əməldə tətbiq etməyə çalışır.

Eyni dövrün ayrı-ayrı nümayəndələri olan Fəxrəddin və Fərhadın özlərinə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Fəxrəddin ictimai münasibətlərin dəyişilməsini, kəndlilərin hüquqlarının genişləndirilməsini və s. tələb edirdi.

Fərhad tipli cavanlar isə adətən Avropada, Rusiyada təhsil alıb vətənlərinə dönür, bir hissəsi şəhərlərdə məktəb, xəstəxana açır, digərləri isə kənddə əkinini yeni qayda ilə becərmək, baramanı yeni üsulla saxlamaq kimi xeyirli işlərlə məşğul olurdular. Hakim quruluşu dərin nifrət bəsləyən Fərhad ümitsizliyə qapılır, “pərvərdigara, sən özün məzlumları zalımların əlindən xilas elə!” deyərək Allaha yalvarır. O, bir maarifçi kimi cəmiyyətin mübarizəsiz inkişafına inanırdı. Son ümid kimi tanrı dərğahına, islama və onun əxlaqi kodeksinə

sığırdı. Ümumiyyətlə, Haqverdiyevin istər mənfi, istər müsbət qəhrəmanları son anda tanrı dərğahına sığıb sanki imtahana girilər. Fərhad obrazı da o qədər mükəmməl deyildir. Sevdiyi qızdan asanlıqla üz döndərməsi, güclə evləndirilməsinə zəif müqavimət göstərməsi, tez-tez ağlaması, qurtuluşu initharda tapması onun bir xarakter kimi bərkimədiyini göstərir. Onun cəmi on səkkiz yaş olduğı üçün bunlar təbii olaraq qəbul olunmalıdır.

Əgər “Dağılan tifaq”ın qəhrəmanı Nəcəf bəy dost cəbhəsindən tənqid olunursa, “Bəxtsiz cavan”dakı Hacı Səməd ağa düşmən cəbhəsindən tənqid olunur. XIX əsrin son illəri üçün tipik olan mülkədar obrazının simasında müəllif kəndlini insan hesab etməyən, qara fikirlərini hamı üçün qanun hesab edən qoluzorluların ümumiləşmiş sifətlərini vermişdir. Bunlar nəcəfbəylərdən fərqlənir. Eys-ışrətlə gün keçirməyin mümkün olmadığını görüb, yeni ideyalarla Azərbaycan kəndinə gəlmiş Fərhadlara qarşı mübarizəni gücləndirirlər.

Ümumiyyətlə, köhnə təfəkkürə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə və yeni demokratik meyllərin təbliğı Haqverdiyevin bu dövrdəki yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Ziyalı-maarifçi mədəniyyətinin bütün normalarını dərhal real işdə və əməldə tətbiq etməyə çalışır.

Müəllif “Dağılan tifaq”da mülkədar dudmanlarının dağılmasını maarifçi ideyalara xəyanətin təbii cəzası kimi dəyərləndirə bilmişdir” [4, 274].

“Bəxtsiz cavan”dan bir il sonra ədib realist bir əsər olan “Pəri Cadu”nu yazır. Sınıf bərabərsizlik məsələlərinə diqqət yetirən və özü də müəyyən ziddiyyətlər içərisində dolaşmış qalan müəllif maarifçi realizm mövqeyindən çıxış edərək mübarizəsiz səadətə çatmağı mümkün hesab edir. Əsərdə mövhum qüvvələrə də yer verilmişdir. Müəllif bir tərəfdən Niyaz, Qurban, Səlimə, Hafizə xanım, Əmrah kimi həyatı surətlər yaradırsa, o bir tərəfdən İblis, Şamama Cadu, Əcinnə kimi rəmzi surətlərdən də istifadə edir ki, bunlar da pyesin realizmini nisbətən zəiflədir.

“Nəfsiəmmarə” Şamama Cadu sifətində ortalığa çıxsa da əsas qəhrəman olan Qurbanın, Hafizə xanımın, Pərinin təbiətində də vardır ki, onları doğru yoldan azdırıb bədbəxt edir. Hadisələrin mərkəzində bütün böyük sənətkarları narahat edən bəşəri problem dayanır. Kin, ədavət, intiqam, nəfs, tamah kimi mənəvi-əxlaqi qəbahətlərin ifşası, onların doğurduğu dəhşətli faciələrin təsviri əsərin əsas leymotividir.

Qurban obrazı İblisin qurduğu məkrli planın, qanlı münəqişənin mərkəzində dayanan, yoxsul olsa da şöhrət hissilə yaşayan zəif iradəli, əsil həyatın, əsil xoşbəxtliyin mahiyyətini anlaya bilməyən bir fərddir. Dünyagörmüş dostu Niyaz onu doğru olmayan mövqeyindən çəkəndirməyə çalışsa da buna nail ola bilmir. Sədaqətli yoldaşı Səliməni və körpə övladını atıb mülkədar arvadı Hafizə xanımın yanına gedən Qurban yağışdan çıxıb, yağmura düşür. Böyük bədbəxtliklərlə qarşılaşır, adi nökrə, buyruqçuya çevrilir. Sonda öz qəbahətlərini başa düşən Qurban acından ölən uşağına bir loxma çörək tapmaq ümidilə ərinin yanına gələn Səlimə ilə qarşılaşır. Ona verdiyi üç manata görə Hafizə

zə xanımın ağır təhqirinə məruz qalır və peşimançılığının son həddində onu öldürür. Caniyə çevrilən, öz ailəsinin ruhu qarşısında vicdan əzabı çəkən Qurbanın daha böyük faciələri başlayır. “Nəfsi əmmarə” yə qarşı üsyan qaldırır və Pəri cadunu da öldürür. Aqlını, iradəsini tamam itirir, yanlış əməllərinin qurbanına çevrilir və əcinnələrin başçısı Şamama cadunun pəncəsində həlak olur.

Qurban xaraktercə mürəkkəb obrazdır. “Pul düşkünü, gözəl qadın düşkünü olması, təzadlı təfəkkür tərzini onu təzadlar burulğanında boğur. Müəllif obrazların dil fərdiliyi zamanı da sadəliyə, təbiiliyə kifayət qədər diqqət yetirə bilmişdir. Bu təbiilik Qurbanın nitqində də özünü büruzə verir” [2, 279].

Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığının ikinci dövründə (1905-1920) Azərbaycan bədii nəsrinin hekayəçilik ənənələrini yeni məzmunla zənginləşdirməklə yanaşı bir sıra səhnə əsərləri də yazmışdır: “Millət dostları” (1905), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907), “Ac həriflər” (1911), “Xəyalat”(1911) və s.

Ədəbiyyat tariximizdə ikinci tarixi faciə olan “Ağa Məhəmməd şah Qacar” da Haqqverdiyevin Qacarı istilacı siyasətini göstərməklə yanaşı Şərqi istibdadını və onun törətdiyi vəhşilikləri tənqid etmişdir.

Bütün yaradıcılığı boyu realizmə sadıq qalan Haqqverdiyev qəhrəmanın faciəsini həmin dövrün ictimai münasibətləri və tarixi şəraiti ilə əlaqələndirə bilir. O, Qacarı fəaliyyətini və ölümünü də tarixi bir zərurət kimi şərh edə bilmişdir. Uşaqlıqdan başı bəlalər çəkən Qacarı İrən vahi dölət halında birləşdirmək siyasəti yolunda rastlaşdığı çətinliklər, doğma qardaşını öldürüb vicdan əzabı çəkməsi və nəhayət, əhalinin nifrəti Qacarı faciəvi qəhrəman vəziyyətinə salan əsas şərtlərdəndir. O, həm İrən acınacaqlı vəziyyətinə acıyan ağıllı bir şah, həm də qaniçən, zülmü ərşə yüksələn bir zalımdır. Müəllif Qacarı bacarıqlı sərkərdə, dölət işlərini yaxşı bilən bir diplomat, ikiüzlü qaniçən, işğalçı, intiqamçı bir şah kimi bütün xüsusiyyətləri ilə hərtərəfli göstərə bilmişdir. Gərgin dramatik ziddiyyətlər üzərində qurulan əsərin dili də təmtəraqlı və zəngindir. Əsər boyu bir bədəndə yaşayıb daim çarpışan iki ruhun mübarizəsini görürük. Biri parçalanmış vətəni birləşdirib güclü dölət qurmaq istəyirsə, digəri bəşərə nifrət hissi ilə coşub onu qan çanağında boğmağa hazır olan despotdur.

Əsərin sonunda müəllif Qacarı qətli hadisəsinə də xeyirlə-şərin mübarizəsindən doğan dərin əxlaqi mənə verir. Bu haqsızlığın məğlubluğu, ədalətin təntənəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I c., Bakı: Lider, 2005, 504 s.
2. Mütəllimov T. Ə.Haqqverdiyevin poetikası. Bakı,1988, 323 s.
3. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası, iki cildə, II c., Bakı, Elm və təhsil, 2009, 668 s.
4. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər. Bakı, 2002, 740 s.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕРОЯ В ДРАМАТУРГИИ А.ХАГВЕРДИЕВА

М.О.САРАДЖЛИ (ГАСАНОВА)

РЕЗЮМЕ

Пьесы А.Хагвердиева занимают высокое место в истории нашей национальной драматургии, являются оригинальными сценическими произведениями по стилю и жанровым особенностям. Статья предоставляет обзор эволюции образов в работах А.Хагвердиева, тот путь, и они анализируются. Образы расценены в свете нового мышления. Внесена ясность в концепции героя в творчестве А.Хагвердиева сквозь новой призмы.

Ключевые слова: символизм, фантастика, монолог, диалог, концепция, А.Хагвердиев, ремарка, драматургия.

THE CONCEPT OF HERO IN A.HAGVERDIYEV'S DRAMA

M.O.SARAJLI (HASANOVA)

SUMMARY

A.Hagverdiyev's works play a huge role in the history of our national dramaturgy, which are original stage works for their stylistic and genre features. The article provides an overview of the evolution of images in A.Hagverdiyev's works of drama and analyzes them. Images are regarded in the light of a new thinking. The conception of hero is once again clarified from a new perspective.

Key words: symbolism, fantasy, monologues, dialogues, concept, A.Hagverdiyev, remarks, drama.